

рациях і в Союзі РСР. 1926. 8. Хайд Ч. Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки. Т.3. М., 1953. 9. Оппенгейм Л. Международное право. Т.1. Полутом 2. М., 1949. 10. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: Учебник. М., 1997. 11. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М., 1977.

Надійшла до редколегії 06.07.04

Р.В. Крейберт

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ НІМЕЧЧИНИ З УРЯДАМИ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (БЕРЕЗЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1918 Р.)

Впродовж всього історичного розвитку державності вчені завжди приділяли значну увагу дослідженням проблем впливу суб'єктивних та об'єктивних причин і передумов на процес утворення, функціонування і ліквідацію будь-якої держави. Періодом визвольних змагань 1917–1920 рр., українським державотворенням займалися радянські та іноземні вчені ХХ ст. Серед найбільш відомих варто відзначити праці Д.Дорошенка, О.Оглобліна, М.Чубатого, А.Сидоренка, Н.Полонської-Василенко, Л. Винара, Б.Крупницького, Т.Мацьківа, Р.Шпорлюка, О.Підгайного, О.Федишина, П.Боровського, Ю.Фельштинського, Дж.Уїлера-Беннета, І.Майського, І.Мінца, С.Майорова та інших. Починаючи з кінця 80-х рр. в Україні пошквляються наукові розробки з питань державного будівництва періоду національної революції 1917–1920 рр. Деяка увага, зокрема, приділялася їй в працях В.Федоровича, М.Мельника, М. та О. Копиленків, О.Мироненка, Н.Миронець, С.Пивовара, М.Несука, В.Вирового та інших. Але досі відсутні спеціальні історико-правові дослідження щодо вивчення проблем політико-правових відносин Німеччини з урядами УНР та Української Держави в березні-липні 1918 р.

Автор, спираючись на доробок сучасної юридичної та історичної науки, ставить перед собою мету вивчити проблеми взаємовідносин протягом березня-липня 1918 р. Німеччини з урядами Української Народної Республіки та Української Держави. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку завдань: – визначити найсуттєвіші риси політики Німеччини щодо України в 1918 р.; – з'ясувати причини незадоволення німців діяльністю Центральної Ради; – вивчити проблеми політико-правових відносин Німеччини з урядом УНР; – дослідити причини заміни УНР на Українську Державу; – розглянути обмеження на новий український уряд, які прийняв П.Скоропадський; – вивчити проблеми політико-правових відносин Німеччини з урядом Української Держави по липень 1918 р.; – дослідити процес призначення уряду Гетьманату Німеччиною.

Після повернення Центральної Ради в Київ на початку березня 1918 р. загострилася боротьба між Верховним командуванням Армії і Міністерством закордонних справ Німеччини. Більшість представників німецької армії, прихильників надання військової допомоги Українській Народній Республіці, думали над політикою встановлення нового уряду в Україні на чолі з німецьким Генерал-губернатором (Generalgouvernement), як це робилося

в колоніях чи у захоплених регіонах [1]. Деякі німецькі військові сприймали Центральну Раду цілком серйозно. Хоча військовий розвідник в Україні Колін Росс називав Центральну Раду «клубом політичних авантюристів», а ад'ютант генерала Грьонера Ричард Мертон вважав Українську Народну Республіку «Operettenstaat» – «опереточною державою» [2, с.111]. Генерал Грьонер начальник штабу німецьких військ на Україні, який одним з перших відстоював політику співробітництва з Центральною Радою, незабаром також розчарувався в українському уряді [3, №130].

Австрійська влада рекомендували австро-угорським військам дружньо ставитися до українського уряду і підтримувати Центральну Раду протягом усього її існування [3, №157].

Німецька військова і цивільна адміністрація продовжували шукати нові підходи до встановлення більш тісних відносин з Центральною Радою. Було опрацьовано низку програм щодо взаємодії з українським урядом. Перша програма була пов'язана з встановленням нового альтернативного уряду в Україні, друга – спрямована на підпорядкування країни сильній військовій адміністрації. У третій розглядалося питання про проникнення в український урядовий і армійський апарат німецького елементу, як це пропонував Колін Росс, або рекомендацію призначення німецьких експертів до кожного міністерства чи агентства Центральної Ради [2, с.111].

Австрійський генерал Гофман, знаючи слабку позицію українського уряду в країні, продовжував виступати прибічником зміцнення авторитету Центральної Ради, щоб вона могла вижити. Він бачив два варіанти еволюції державності для колись єдиної Росії в майбутньому: 1) подальший розвиток і завершення процесу децентралізації колишньої Російської імперії, що виправдало б офіційну політику для сходу і укладення Німеччиною мирного договору з Українською Народною Республікою; 2) відродження Росії як об'єднаної держави, що довело б німецьким політичним колам неспроможність офіційної східної німецької політики. Тому, на його думку, Центральна Рада повинна була одержувати військову й політичну допомогу й надалі [4].

Посол Німеччини в Україні Мумм фон Шварценштейн Адольф підтримував політику генерала Гофмана у відношенні Центральної Ради і рекомендував звернути увагу на зміцнення українського уряду, що добровільно передасть Центральним державам обіцяне продовольство замість наданої раніше дипломатичної і військової допомоги. Усе це мало відбутися на основі вже існуючих угод між УНР та Німеччиною, із застосуванням дипломатичних методів. Мумм стверджував, що будь-який інший підхід до української проблеми буде ворожим для місцевого населення і знищить усі можливі способи виконання задач Рейху в Українській Народній Республіці [2, с.112].

Німецький генерал Е. Людендорф сформулював «Загальні рекомендації з управління і використання захоплених східних регіонів після укладення Мирного договору». Розділ «В» цього меморандуму від 18 березня 1918 р. цілком був присвячений Україні. Людендорф назвав німецьку участь у справах УНР «Експедицією допомоги в дружній землі», і відзначив, що

точно визначення вартості військової допомоги повинно бути погоджено більш точно в окремій угоді з Центральною Радою. Він стверджував, що військові начальники були уповноважені видавати накази та розпорядження, вживати необхідних заходів для забезпечення безпеки військ і досягнення порядку в країні. Усі такі заходи повинні були здійснюватися у співробітництві з місцевою владою чи повинні були прийматися в тому випадку, якщо місцева влада відмовилася чи виявляла свою нездатність підтримувати порядок у своїй місцевості. Військовим начальникам не дозволялося видавати накази чи інакше втручатися в загальні питання життя місцевого населення. Будь-які дії проти армії Німеччини чи її персоналу повинні були розглядатися військовими судами відповідно Імператорській постанові № II від 28 грудня 1899 р. [5]. У підсумку Людендорф пропонував підтримку Центральній Раді у формуванні української адміністрації й у відновленні країни.

Генерал Грьонер на переговорах з австрійським послом в Україні Кантом Форгачем виявляв свій подив і роздратування з приводу того, що така велика операція по окупації України була започаткована з невеликим попереднім плануванням. Сторони прийшли до спільної думки, що Центральна Рада не буде повною мірою виконувати свої зобов'язання відповідно укладених угод, якщо не прийме австро-німецьке керівництво [3, №133].

Тому Мумм, передбачаючи можливість настання «монархічної реакції» в Україні оголосив, що будь-які радикальні зміни в межах країни можуть відбутися лише зі спеціального схвалення німецької влади. Він заявив також, що фундаментальною передумовою для успіху української програми стала б підтримка союзниками громадського порядку в країні і збереження на даний час нейтралітету у відношенні внутрішніх проблем УНР. Мумм засудив німецьку й австрійську практику арештів українських цивільних жителів, і попередив, що такі заходи можуть змінити німецьку позицію в УНР від союзника до окупанта [6].

Наприкінці березня 1918 р. міністр закордонних справ Ріхард Кюльман рішуче підтримав думку Мумма. Кюльман знову нагадав, що німецьке військове втручання в Україні базується винятково на проханні українського уряду, визнаного Німеччиною, про допомогу. Міністр закордонних справ ще раз наголосив на необхідності продовження політики невтручання у внутрішні справи Української Народної Республіки і не заперечував проти права Центральної Ради проводити її економічні і соціальні реформи [7]. Програма Кюльмана для України була заснована на двох припущеннях: 1) на сподіваннях, що Центральна Рада врахує німецькі рекомендації; 2) на впевненості у можливому виконанні українським урядом обіцянок, взятих у Брест-Литовську. Як видно, і Людендорф зі своїми «Загальними рекомендаціями» від 18 березня, і Кюльман у вищезгаданій програмі, не зуміли розробити чітких пропозицій щодо забезпечення втілення в життя запропонованих раніше трьох альтернативних політик для України. Тому дана невизначеність у німецьких політичних колах відносно майбутнього УНР дала можливість інтенсивно наблизитися до українських проблем таким людям, як фельдмаршал Г.Ейхгорн і генерал Грьонер, які швидко зрозумі-

ли ситуацію і стали реально діяти не чекаючи, поки Міністерство закордонних справ з його представником у Києві послом Муммом змогло б запропонувати реальну українську програму дій. Тому в Ейхгорна і Грьонера була певна свобода дій для виконання актуальних для Німеччини завдань, ґрунтуючись на своїх особистих армійських уявленнях про взаємовідносини з українською владою.

Саме тому Центральна Рада, побоюючись свавілля німецьких і австрійських військ, розробила детальний проект угоди, призначений регулювати дії німецьких військ в Українській Народній Республіці і 27 березня 1918 р. представила цей проект Мумму [2, с.126]. Запропонована угода роз'ясняла ступінь німецької присутності, відносини між німецькими силами і місцевою українською владою, розміщення німецьких гарнізонів і тривалість їхнього перебування в Україні. Також більш чітко визначалися відносини Центральної Ради з Німеччиною, роз'яснявся статус іноземних підданих в Українській Народній Республіці, і ще раз підтверджувалася обіцянка німецького невтручання у внутрішні справи України. Мумм і Столценберг схвалили укладення запропонованої угоди [8]. Однак протягом квітня в останні дні існування Центральної Ради, а особливо після утворення Української Держави Гетьмана П. Скоропадського німецьке втручання у внутрішні справи України досягло високого рівня.

18 квітня 1918 р. генералом Грьонером і послом Муммом було прийнято рішення ліквідувати Центральну Раду і замінити її правоорієнтованим і більш поступливим українським урядом на чолі з гетьманом. Було визначено день заміни Центральної Ради новою владою, а саме 28 квітня, коли мав розпочати роботу попередньо оголошений З'їзд землевласників [9].

Оскільки праві партії не дали відповіді на пропозицію генерала Грьонера сформувати новий уряд в Україні, він здійснив спробу першим вступити у контакт із так званою «партією гетьмана» [10]. Посол Мумм рекомендував Грьонеру бути обережним при контакті, щоб не зашкодити швидкому укладенню німецько-української торгівельної угоди, по якій тоді велися переговори.

Генерал Людендорф, скориставшись ситуацією, пропонував негайно підпорядкувати існуючий уряд УНР спільному австро-німецькому військовому командуванню. А якщо лідери Центральної Ради відмовляться прийняти цю пропозицію, наголошував на необхідності заарештувати їх і передати країну під безпосереднє австро-німецьке управління [11]. Генерал Грьонер виступив проти цього плану. Він стверджував, що німецькі сили в Україні не здатні встановити ефективну військову адміністрацію на такій великій території. Грьонер рекомендував підтримку незалежної української держави, що полегшить продовження управління і використання України німцями [2, с.137]. Посол Мумм і його австро-угорський колега граф Форґач схвалили цю так звану позицію «Української оболонки» і відстоювали її на спільній австро-німецькій зустрічі в Києві 23 квітня 1918 р. Це сталося у той самий день, коли було укладено довгоочікувану торгівельну угоду з Центральною Радою. Німецькі й австрійські документи не залишають сумнівів, що узгодження заміни Ради гетьманським урядом було тісно по-

в'язане з укладенням цієї угоди, яка, звичайно, повинна була вважатися обов'язковою для правонаступника Центральної Ради [12]. Незадовго до цієї зустрічі Мумм просив його військових колег почекаати ще кілька днів до прийняття запропонованих «Твердих заходів» проти Центральної Ради, щоб не затримати укладення торгівельної угоди. На спільній австро-німецькій зустрічі 23 квітня були присутні ще генерал Грьонер, а також німецькі й австрійські представники в Києві. Переговори продовжилися 24 квітня 1918 р., і в цей день була прийнята угода за наступними пунктами: 1) співробітництво з Центральною Радою більше неможливе; 2) не слід розпочинати створення в Україні «Генерал-Губернаторства»; 3) український уряд повинен підтримуватися максимально довго і повинен підпорядковуватися розпорядженням німецької й австрійської військової влади [2, с.138].

На новий український уряд мали накладатися такі додаткові обмеження:

1) ніяка українська армія не повинна бути організована, поки німецькі й австрійські війська залишалися в країні; розмір українських поліцейських сил повинен також регулюватися німецькою й австрійською владою;

2) німецькі й австро-угорські військові суди повинні розглядати всі злочини, скоєні проти військовослужбовців центральних держав, розміщених у країні;

3) українська державна адміністрація повинна бути очищена уся від «брудних елементів». Земельні комітети й інші подібні органи повинні бути розпущені;

4) оскільки Україна не мала законів військового провадження, повинні були діяти німецькі, австрійські й угорські закони;

5) всі організації, утворені урядом Центральної Ради для торгівлі продовольством та сировиною, повинні бути оголошені як незаконні. Вільна зовнішня торгівля дозволялася і підлягала спільному німецько-австро-українському керівництву. Українські експортні обмеження і залізничне управління повинні бути також скасовані. Прикордонні перевірки повинні здійснюватися спільно;

6) аграрне питання мало вирішуватися через відновлення принципу приватної власності. Селяни повинні були оплатити вартість земель, що перейшли до їхнього володіння. Великі землеволодіння повинні були підтримуватися, поки не будуть прийняті законні обмеження на їхній розмір;

7) фінансові і грошово-кредитні проблеми мали бути вирішені подібним шляхом. Інші умови й обмеження вирішені військовими і економічними угодами, що будуть укладені в майбутньому [3, №164].

Дана австро-німецька угода була негайно використана військовими політичними колами для втручання у внутрішні справи України. Вже наступного дня, 25 квітня 1918 р., генерал-фельдмаршал Ейхгорн проголосив утворення німецьких військово-польових судів в Українській Народній Республіці, а генерал Грьонер був готовий йти на рішучі заходи, бажаючи оголосити воєнний стан у Києві. Але розважливість Мумма змусила його скасувати даний захід. 26 квітня 1918 р. німцями було здійснено роззброєння дивізії «синьожупанників», яка складалася з колишніх українських військово-

полонених у Німеччині. Отже, майже всі заходи, що проводили німці в Україні, відповідали представленим раніше пунктам австро-німецької угоди.

Перший офіційний контакт між генералом П.Скоропадським і німцями відбувся 11 чи 12 квітня 1918 р. Як згадував пізніше сам Скоропадський, про зустріч домовився начальник відділу зв'язку штабу армії Ейхгорна майор Гассе. Наступні зустрічі проводилися 13 та 15 квітня 1918 р. разом з Гассе і помічником генерала Грьонера майором Ярошем [13, с.73–74]. Німецькі офіційні джерела не містять згадок про ці попередні зустрічі. Напевно, помічники генерала Грьонера майор Гассе і майор Ярош вступили в контакт з П.Скоропадським за своєю власною ініціативою без безпосереднього повідомлення своєму начальнику, або ж Грьонер не хотів повідомляти про ці зустрічі командування, тому що не знав, чи буде Скоропадський дійсно придатним і гідним для посади глави української держави. Угоду між генералом Скоропадським і німцями було досягнуто ввечері 28 квітня 1918 р. після спільної австро-німецької зустрічі. В угоді говорилося про те, що Гетьман може розраховувати на німецьку підтримку тільки після того, як візьме українську державу своїми військами, і в країні не будуть допускатися ніякі безладдя [2, с.142]. Це в дійсності означало, що німці були готові виступити на захист Скоропадського, якщо у цьому виникне потреба.

Присутність німецьких військ у Києві й інших важливих пунктах в Україні була, безперечно, важливим фактором у забезпеченні успіху державного перевороту. Захоплення влади повинно було відбутися швидко, щоб вразити німців, і тим самим гарантувати їхню постійну військову і політичну підтримку, хоча Мумм і Грьонер були налаштовані на збереження нейтралітету під час перевороту [14]. 29 квітня 1918 р. у процесі заміни Центральної Ради гетьманським урядом, німцям було не важко залишатися «нейтральними», хоча сам Гетьман визнавав пізніше, що вони були готові втрутитися в тому випадку, якби прорадівські сили чинили б суттєвий опір [13, с.73-74]. 30 квітня Гетьман Скоропадський прийняв всі умови австро-німецької угоди від 24 квітня, тим самим давши свою згоду на безперешкодне втручання німецької військової і цивільної адміністрації у внутрішні справи Української держави. Це підтверджує раніше розглянуту австро-німецьку позицію по утворенню «Української оболонки» для вирішення військових і економічних завдань Рейху.

Повалення Центральної Ради призвело до посилення німецького контролю в Україні і зміцнення становища німецьких військ у країні. Після квітневого перевороту верховне командування армії відіграло важливу роль під час вирішення усіх українських питань. Німецьке й Австрійське Міністерства закордонних справ продовжували розцінювати Україну як незалежну і дружню державу [2, с.149]. Хоча 4 травня 1918 р. група військових Ейхгорна пропонували офіційно змінити статус Української держави як «дружньої держави», оскільки використання такої незалежної держави було б надалі неможливим [2, с.149]. Здивоване і стривожене даним припущенням Міністерство закордонних справ запитувало в Мумма, чи не мається на увазі під цим можливість у майбутньому підтримувати з Україною стосунки як з окупованою державою, а не як із дружньою стороною,

що живе в мирі з Німеччиною [2, с.149]. Але Мумм залишався на своїй позиції збереження незалежності України й підтримки гетьмана Скоропадського і його уряду [15]. Незважаючи на те, що П.Скоропадський носив високий титул «Гетьман всієї України», він усе-таки рідко був вільним, проводячи свою політику, і всі його призначення на державні посади повинні були пройти процедуру схвалення німцями. Тут надзвичайно відчувається різниця між гетьманом і Центральною Радою, яка організувалася і змінювалася без будь-якого тиску з боку німецької адміністрації в Україні.

2 травня 1918 р. уряд гетьмана був де-факто визнаний Німеччиною [2, с.151], хоча процес формування українського державного апарату відбувався протягом усього періоду німецько-українського співробітництва і під постійним пресингом з німецької сторони. Більш важливою була проблема повного визнання гетьманського режиму. З ініціативи гетьмана П.Скоропадського це питання було знову розглянуто німецькою стороною. Кайзер Вільгельм висловив свій подив відносно затримки вирішення цього питання Міністерством закордонних справ. А 2 червня 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина де-юре визнали гетьмана П.Скоропадського й Українську державу [16, №523]. Повне визнання гетьманату урядами Берліну та Відня мало більше значення, ніж просто формальне закріплення. Цією дією Німеччина й Австро-Угорщина прагнули забезпечити Українській Державі стабільність і хотіли переконати генерала П.Скоропадського в постійній підтримці. Для підтримки гетьманського режиму група військових Ейхгорна взяла на себе ініціативу домогтися більш однорідного підходу у політиці Рейху на сході, повідомляючи: «Будь-яке коливання в нашій політиці в Україні було б руйнівним, тому що це могло б вплинути на ослаблення віри в нас. Чим більше Гетьман нарощує свою силу, тим більше зміцнюються ідеї про національну Українську державу і про її незалежність від Великої Росії» [2, с.158]. Посол Мумм аналогічно пробував направити Гетьмана П.Скоропадського правильним шляхом, щоб посилити українську національну ідею й обмежити російський вплив. Гетьман із задоволенням обіцяв притримуватися цього шляху.

З раніше сказаного видно, що цивільна німецька адміністрація в Україні в особі Міністерства іноземних справ протягом березня-липня 1918 р. підтримувала політику теплих і дружніх стосунків з урядами УНР та Української Держави. Але німецька військова адміністрація в Україні в особі Верховного командування армії була повністю протилежна за своїми програмами відносно взаємовідносин з урядами УНР та Української Держави, і використовуючи час дипломатичних недовомовностей між Україною та Німеччиною, проводила свої заходи для вирішення обов'язкових завдань, пов'язаних з присутністю німецьких військ на українській території. А основне завдання німецької цивільної та військової адміністрації було пов'язано з підтримкою порядку в країні для повного використання ресурсів України. Тому-то Українська Державу гетьмана П. Скоропадського і задовольняла Німеччину як «Українська оболонка» для здійснення військових і економічних завдань Рейха.

Список літератури: 1. Mumm (Brest-Litovsk) to Hertling (Berlin), Doc. A I, 12 march 1918, GFOA, №35; Mumm (Kiev) to Foreign Office (Berlin), Doc. A 3, 16 march

1918, GFOA, №36; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 2. Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 3. Hornykiewicz Theophil. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922: Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd.1. Philadelphia; Horn: Berger, 1966. 4. Mumm (Brest-Litovsk) to Hertling (Berlin), Doc. A I, 12 march 1918, GFOA, №35; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 5. General Ludendorff's, Doc. II/14131, 18 march 1918, GFOA, №36; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 6. Mumm (Kiev) to Foreign Office (Vienna), Telegram №87,91, 26 march 1918, GFOA, №36; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 7. Kuhlmann (Bucharest) to Foreign Office (Berlin), Telegram №222, 25 march 1918; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 8. Forgach (Kiev) to Foreign Office (Vienna), Telegram №78, 28 march 1918, Politisches Archiv (Vienna), II, 197-198; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 9. Mumm (Kiev) to Foreign Office (Berlin), Telegram №351, 18 april 1918, GFOA, №36; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 10. Mumm (Kiev) to Foreign Office (Berlin), Telegram №377, 19 april 1918, and Telegram №382, 20 april 1918, GFOA, №36; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 11. Lersner (Great Headquarters) to Foreign Office (Berlin), «A Message from General Ludendorff», Telegram №910, 21 april 1918, GFOA, №36; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 12. Forgach (Kiev) to Foreign Office (Vienna), Telegram №229, 20 april 1918, Politisches Archiv (Vienna), III, 44-45; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 13. Скоропадський Павло. Спомини. 14. Mumm (Kiev) to Foreign Office (Berlin), Telegram №461, 29 april 1918, GFOA, №37; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 15. Mumm (Kiev) to Gertling (Berlin), Telegram №152, 8 may 1918, GFOA, №37; Fedyshyn O.S. Germany's drive to the east and the ukrainian revolution, 1917-1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, 1963. 16. Hornykiewicz Theophil. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922: Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd.3. Philadelphia; Horn: Berger, 1967.

Надійшла до редакції 21.09.04

Г.П. Мазур

ПОГЛЯДИ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА НА РОЛЬ ЗЕМСТВ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Одним з головних чинників побудови демократичної, соціальної, правової держави є розвиток місцевого самоврядування, встановлення такого порядку, коли громадянин, не відсторонений від влади, має змогу брати участь у вирішенні актуальних політичних і економічних проблем.